

Η ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑ ΤΗΣ 21ΗΣ ΑΠΡΙΛΙΟΥ ΚΑΙ Η ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΕΤΟΙΜΑΣΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΠΟΔΟΧΗ ΤΗΣ

Τα ερωτήματα

Η ριζοσπαστικοποίηση μέρους της συντηρητικής Δεξιάς σε διάφορες ιστορικές περιόδους αποτελεί ένα κρίσιμο ιστοριογραφικό ζήτημα. Το πιο κλασικό παράδειγμα της ιστορικοποίησης αυτού του ζητήματος είναι η μελέτη της διαδικασίας μετάβασης από μια συμβατικότερη σε μια ριζοσπαστικοποιημένη μορφή δεξιών πολιτικών στη Γερμανία της Βαϊμάρης ή την υιοθέτηση από το Χριστιανικό Σοσιαλιστικό Κόμμα της Αυστρίας και τον αυστριακό κορπορατισμό αυταρχικών ή φασιστικών –ανάλογα με την ερμηνεία– μεθόδων κατά την περίοδο της δικτατορίας (1933-1934) και του «αυστροφασιστικού» Standestaat (1934-1938). Κατά συνέπεια, πώς ο συντηρητικός ως ιστορικό υποκείμενο ριζοσπαστικοποιείται σε στιγμές πολιτικής κρίσης ή κρίσης νομιμοποίησης του πολιτικού συστήματος, καθίσταται ένα ιστοριογραφικό πρόβλημα, όταν ερευνώνται οι σχέσεις ανάμεσα στους πολιτικούς χώρους, οι πολιτικές και οι δράσεις των ατόμων εντός της εκάστοτε συγκυρίας. Η συγκριτική διάσταση προσφέρει τεκμηριωτικό υλικό στην κοινωνιολογία της φασιστικής στήριξης και του συντηρητικού αυταρχισμού. Η ιστορική διερεύνηση δεν αναμετράται, ωστόσο, με τη δομή του πολιτικού επιχειρήματος και η ανάλυση του ιδεολογικού λόγου από τον ιστορικό δεν τον φέρνει σε “αντιπαράθεση” προς το υλικό του και την πολιτική σκέψη της περιόδου την οποία μελετά. Τούτο το προτάσσω ως μεθοδολογική αρχή.

Εν προκειμένω το κεντρικό ερώτημα θα μπορούσε να τεθεί με όρους μετριοπάθειας και αδιαλλαξίας ως ανταγωνιστικές προτάσεις εντός της εθνικόφρο-

* Αναπληρώτρια καθηγήτρια, Πάντειο Πανεπιστήμιο.

νος παράταξης και επικράτησης της δεύτερης σε βάρος της πρώτης. Θα ήταν ενδεχομένως ιστορικά ακριβέστερο να εξεταστεί η αδυναμία της εθνικόφρονος πρότασης συνολικά να αντιπαρατεθεί ιδεολογικά στα νέα κοινωνικά αιτήματα, στο μείζον αίτημα του εκδημοκρατισμού και στην κουλτούρα της εξέγερσης εναντίον του “κατεστημένου”. Εργάστηκαν ιδεολογικά οι εθνικόφρονες στην κρίσιμη εκείνη προδικτατορική συγκυρία υπέρ της ιδεολογικής προετοιμασίας για την αποδοχή της δικτατορίας, ή/και υπεράσπισαν την κοινοβουλευτική δημοκρατία σε αντίθεση με τους ακραίους εντός ή εκτός της παράταξής τους; Τις διάφορες τάσεις της Δεξιάς ένωνε η συνείδηση των εθνικοφρόνων ότι οι διεκδικήσεις των μαζών γίνονταν με όρους κομμουνιστικής επανάστασης και υπήρξαν σημάδι παρακμής. Συχνά, ωστόσο, διατυπώθηκε η αντίθεση στη δικτατορία (εφ. *Καθημερινή*, 14 Μαρτίου 1945 περί «τῶν συνωμοτῶν τῆς ἄκρας Δεξιᾶς» και 8 Αυγούστου 1965, κύριο άρθρο με τίτλο «Φόβητρα».) Για τους προπαγανδιστές ωστόσο της αυταρχικής και αντικοινοβουλευτικής Δεξιάς, μια επιτετραμμένη δικτατορία θα στρεφόταν κατά του κινδύνου να ανατραπεί η κυριαρχική εξουσία των εθνικοφρόνων από μια κεντρο-αριστερή κυριαρχική δικτατορία (εφ. *Ελεύθερος Κόσμος*).¹

Σε αντίθεση με τον ευρωπαϊκό μεσοπόλεμο, η μεταπολεμική συνθήκη διαμορφώνεται με άξονα τις ιδέες της ελευθερίας έκφρασης, του δημοκρατικού πλουραλισμού και της οικονομικής ευημερίας, που πλαισίωσαν ιδεολογικά και πολιτικά τον αντι-ολοκληρωτικό λόγο στη Δύση του Ψυχρού Πολέμου. Στο πλαίσιο αυτό, η μετεμφυλιακή Ελλάδα κατέχει ιδιαίτερη σημασία ως ενότητα για τη μελέτη του πολιτικού συστήματος τις δύο μεταπολεμικές δεκαετίες, μιας και την περίοδο εκείνη διαμορφώθηκε ο δημοκρατικός και αυταρχικός συνάμα χαρακτήρας αυτού. Παρ’ ότι η εμφυλιακή και μετεμφυλιακή Ελλάδα αποτελούσε για ορισμένους φιλελεύθερους αντι-ολοκληρωτικούς και τους σοσιαλιστές, μια περίπτωση στα όρια των αξιών του ελευθέρου κόσμου, τα μέτρα ασφαλείας θεωρούνταν στον δυτικό κόσμο αναγκαία για την προστασία των θεσμών. Επί της αρχής της ασφάλειας οικοδομήθηκε κατά συνέπεια το κράτος των εθνικοφρόνων στην Ελλάδα· η έννοια της εξωτερικής απειλής (σλαβοκομμουνιστές) που υπήρξε η νομιμοποιητική βάση αυτής, δεν απέκλινε εντελώς από τη διττή εκδοχή του εχθρού στο δυτικό φαντασιακό (σοβιετική απειλή και εγχώριος κομμουνισμός) κατά την πρώτη τουλάχιστον μεταπολεμική δεκαετία. Στη δεκαετία του 1960 –η οποία αντιπροσωπεύει στη συνείδηση πολλών Δυτικών το τέλος των βεβαιοτήτων– η επίσημη εθνικοφροσύνη συναντάται δυναμικά με τον εθνικισμό και οι μηχανισμοί του κράτους ενισχύουν με

διαφόρους τρόπους τις «Εθνικές Αντικομμουνιστικές Οργανώσεις».² Εξάλλου, κατά την κρίση του Ιουλίου 1965, οι δεξιές εφημερίδες έδωσαν ιδιαίτερη έμφαση στην ήδη διατυπωμένη ιδέα της εξάρτησης του Κέντρου από την Αριστερά και στην ταύτιση του κομμουνισμού με την ανταρσία και την αναρχία καθώς και στην εξίσωση του Κέντρου με την αυθαιρεσία και τη δημαγωγία. Σε αυτό υπήρξε ομοφωνία, όπως και στον τρόπο με τον οποίο αντιμετώπιζαν τον Γεώργιο Παπανδρέου, διαφοροποιώντας τον από την «έθνική πολιτική παράταξη» του Κέντρου ως πολιτικό χόρο.³

Εκτός από αυτή τη χρονικότητα που έχουν διαμορφώσει οι δομές της εμφύλιας αντιπαράθεσης και του αποκλεισμού των κομμουνιστών από το εθνικό σώμα, η ανάδειξη των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της πολιτικής αντιπαράθεσης στα χρόνια που προηγήθηκαν της απριλιανής δικτατορίας προσλαμβάνει ιδιαίτερη σημασία για την κατανόηση της συνολικής περιόδου. Σημείο αιχμής της νέας πόλωσης υπήρξε το γεγονός ότι η νομιμότητα του μετεμφυλιακού συστήματος εξουσίας ετέθη εν αμφιβόλω με την άνοδο της Ενώσεως Κέντρου (ΕΚ) και την αμφισβήτηση της νομιμότητας των εκλογών του Οκτωβρίου 1961 από τον αρχηγό της, την έναρξη του Ανένδοτου Αγώνα που εκδηλώθηκε με τη συμβολική αποχή της Ενώσεως Κέντρου από τις συνεδριάσεις της νέας Βουλής και τις μαζικές κινητοποιήσεις και συγκεντρώσεις που οργανώθηκαν σε όλη την επικράτεια.⁴ Μετά τη δολοφονία του βουλευτή της Αριστεράς, Γρηγόρη Λαμπράκη, στις 22 Μαΐου 1963 στη Θεσσαλονίκη και τη μαζική αντίδραση των νέων στην κρατική και παρακρατική βία, η ίδρυση της Δημοκρατικής Κίνησης Νέων «Γρηγόρης Λαμπράκης» λίγες μέρες μετά, θα σηματοδοτήσει μια εποχή νέων κοινωνικών και πολιτικών αιτημάτων με πρωταγωνιστή τη νεολαία ως νέο συλλογικό υποκείμενο. Το κίνημα χάρη στην κοινωνική ριζοσπαστικοποίηση των νέων και παρά τις σαφείς κομματικές του πλαισιώσεις, ανέπτυξε μια δυναμική αυτονομίας που του επέτρεψε να εγγραφεί στο διεθνές κίνημα κοινωνικής διαμαρτυρίας. Η πρώτη Μαραθώνια Πορεία Ειρήνης που οργανώνει ο Σύνδεσμος Νέων για τον Πυρηνικό Αφοπλισμό «Μπέρτραντ Ράσελ» με τη συνεργασία της Ελληνικής Επιτροπής διά την Διεθνή Υφεσίν και την Ειρήνην και την ενίσχυση της Ενιαίας Δημοκρατικής Αριστεράς (ΕΔΑ) προσδίδει στις διεκδικήσεις μια «διάσταση δυτικο-ευρωπαϊκού πολιτικού πολιτισμού».⁵ Οι διεκδικήσεις όμως που αφορούν τον εκδημοκρατισμό με πολιτικούς και κοινωνικούς όρους έθεσαν τις πολιτικές διαφορές στον αντιδεξιό χώρο σε δεύτερη μοίρα, τουλάχιστον έως την άνοδο της Ενώσεως Κέντρου στην εξουσία. Γύρω από τα συνθήματα του «1-1-4»,

του ακροτελεύτιου άρθρου του Συντάγματος του 1952, και «15% για την παιδεία» συγκροτείται το κίνημα εκείνο που ενοποίησε τα καθαρά εκπαιδευτικά αιτήματα με εκείνα που αφορούσαν τη δημοκρατία στο πανεπιστήμιο και το σχολείο.

Η ριζοσπαστικοποίηση της συντηρητικής ιδεολογίας, όψεις της οποίας μελετάμε στην παρούσα συμβολή, κατά την κρίσιμη για τις κατοπινές εξελίξεις συγκυρία των ετών 1963-1966, αποτελεί μέρος μιας διαδικασίας κατά την οποία τα πολιτικά κόμματα υπερβαίνουν την παράδοση εντός της οποίας αυτο-τοποθετούνται. Πρόκειται για μια υπέρβαση της κανονικότητας που οδηγεί, είτε στην ενίσχυση της θέσης του πολιτικού μύθου στην ιδεολογία –όπως είναι φερ' ειπείν οι μορφές που προσλαμβάνει ένας πρωτόλειος-αγοραίος αντικομμουνισμός–, είτε στη διαμόρφωση νέων, ακραίων μορφών πολιτικής παρέμβασης. Ριζική συντηρητικοποίηση και εξτρεμισμός μπορούν να θεωρηθούν συνεπώς όψεις της συγκεκριμένης διαδικασίας, η οποία σχετίζεται με την απώλεια του νοήματος σε μια εποχή μαζικοποίησης της πολιτικής.

Οι χρονικότητες δεν τίθενται στην ιστορία των εννοιών και των ιδεολογιών με τη λογική των τυπικών περιοδολογήσεων. Η κριτική στη μαζική κοινωνία διαγράφεται έτσι πνευματικά πολύ νωρίτερα από τη μελετώμενη συγκυρία. Στις 15 Ιανουαρίου 1959 δημοσιεύει στις επιφυλλίδες της *Καθημερινής* ο διευθυντής σύνταξης της εφημερίδας Αιμ. Χουρμούζιος, το άρθρο του «Ή επίδρομη των νέων βαρβάρων». Καθόσον οι λόγιες καταθέσεις γνώμης υπερβαίνουν την πολιτική συγκυρία, αναδεικνύοντας εντούτοις την ιστορικότητά της, η σημασία τους για την κατανόηση των διανοητικών ρευμάτων είναι αναμφισβήτητη. Στο εν λόγω άρθρο επισημαίνεται η διανοητική θεμελίωση ενός πολιτισμικού ελιτισμού μέσα από την αντίθεση στη μαζικοποίηση, στον *φαύλο κύκλο* της *τελμάτωσης*, ο οποίος ελιτισμός εγγράφεται δυνητικά στην προοπτική της ιδεολογίας της παρακμής.⁶ Σε έναν ανάλογο τόνο, ο Κώστας Τσιρόπουλος –εκπρόσωπος μιας νέας γενιάς συγγραφέων και ενός χριστιανικού ανθρωπισμού– πρότεινε το ιδεώδες του *νεοελληνισμού*, το οποίο η ελληνική κοινωνία θα έφθανε με τη δημιουργία μιας «πνευματικής άριστοκρατίας». Την ανάγκη συγκρότησης μιας «τάξεως διανοουμένων» παρά τον ουτοπικό της χαρακτήρα –εν μέσω ενάντιων προς το όραμα παγκόσμιων συνθηκών– τη θεωρούσε ως πίστη μονόδρομο για τον πνευματικό άνθρωπο.⁷

Το πολιτικό πλαίσιο και τα νέα αιτήματα

Η βασική απειλή για την Εθνική Ριζοσπαστική Ένωση (ΕΡΕ) προερχόταν από ένα κεντρώο κόμμα που εκμεταλλεύτηκε την κοινωνική δυναμική, ανατροφοδοτώντας την με μια πρόταση μετασχηματισμού της ελληνικής πολιτείας στο πεδίο της εξωτερικής πολιτικής, των δημοκρατικών θεσμών, της οικονομικής ανάπτυξης. Τούτο το έπραξε, καταγγέλλοντας την κυβέρνηση της ΕΡΕ εντός και εκτός Βουλής⁸ και τον Κωνσταντίνο Καραμανλή ως αρχηγό της «παρانونώς κυβερνώσης φατριάς»⁹ και ως ενέχοντα την ηθική ευθύνη για τη δολοφονία του Γρηγόρη Λαμπράκη. Η «κρίση εξουσίας» του 1965, η υπονόμευση της κυβέρνησης της Ενώσεως Κέντρου από εξωκομματικούς και εσωκομματικούς παράγοντες, η «μεγιστοποίηση» της υπόθεσης ΑΣΠΙΔΑ,¹⁰ και η κλιμάκωση του Ανένδοτου Αγώνα είχαν καταστήσει οξύτατη την πολιτική αντιπαράθεση. Η άσκηση πιέσεων στον βασιλέα, όχι μόνον από τους ακραίους της Δεξιάς, αλλά και από μέλη του κύκλου του,¹¹ και η αυτονόμηση της δράσης της συνωμοτικής ομάδας Παπαδόπουλου στο στράτευμα κατά το κρίσιμο διάστημα 1963-1964 υπήρξαν όψεις της αδυναμίας του κοινοβουλευτικού συστήματος να αποκτήσει τον πολιτικό έλεγχο των ενόπλων δυνάμεων. Το ενδεχόμενο επίσης εξωκοινοβουλευτικής λύσης είχε εισέλθει στη δημόσια συζήτηση από τις αρχές Οκτωβρίου του 1966, όταν ο Cyrus Sulzberger (Σάιρους Σουλτσμπέργκερ) αναφέρθηκε στους *New York Times* στο ενδεχόμενο να καταφύγει σε μια τέτοια λύση ο βασιλέας.¹² Η λέξη “χούντα” εισήχθη στο πολιτικό λεξιλόγιο με το άρθρο του στρατηγού ε.α. Γεωργίου Ιορδανίδη στο *Βήμα* (21 Μαΐου 1965).¹³ Ο αρθρογράφος της *Προοπτικής*, Μηνιαίας Έκδόσεως Προοδευτικής Ένώσεως Νέων, σχολιάζοντας την επικαιρότητα της περί εκτροπής συζήτησης, υποστήριζε ότι για πρώτη φορά εκφράστηκαν στην επιθεώρηση εκείνη οι ανησυχίες για τη ραγδαία μείωση του γοήτρου του «κοινοβουλευτικού σχήματος» τον Σεπτέμβριο του 1965, πριν και από τη διατύπωση του περί δικτατορίας φόβου από την ΕΔΑ (Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1966).

Ο κεντρώος πολιτικός λόγος οικοδομεί το κεντρικό σημασιολογικό πεδίο γύρω από την έννοια της δημοκρατίας, η οποία δεν ορίζεται μόνον ως συνταγματικά κατοχυρωμένο καθεστώς αλλά ως κοινοβουλευτισμός, πολιτικές ελευθερίες, ως μέτωπο και ως κόμμα που οργανώθηκε με έμπνευση τις αξίες που απορρέουν από τη δημοκρατική παράταξη· ορίζεται επίσης ως δημοκρατική κοινή γνώμη που εξέφραζε την ελεύθερη από αυστηρές κομματικές ταυτίσεις και δεσμεύσεις μερίδα των πολιτών. Το έθνος επίσης αποτελεί το σύμβολο μιας αξίας που πλήττεται από την πολιτική της ΕΡΕ στο Κυπριακό,¹⁴ από το

έλλειμμα «στοιχειώδους αξιοπρεπείας», το αστυνομικό κράτος, τη διαφθορά. Το έθνος γίνεται αντιληπτό και ως μια καινούρια νομιμότητα που σχετίζεται με το αίσθημα εθνικής κυριαρχίας και ανεξαρτησίας στην εποχή της ύφεσης, όταν οι λαοί της Δύσης –λυτρωμένοι από την πυρηνική φοβία– «έπαυσαν να σκέπτονται πολιτικά σὰν τμήματα μίας συμμαχίας».¹⁵

Μεταξύ των θεμάτων στα οποία δόθηκε προτεραιότητα στον δημόσιο λόγο από την πλευρά της Ενώσεως Κέντρου ήταν το ζήτημα των πολιτικών κρατουμένων και εκείνο των παρακρατικών οργανώσεων, των «νεοφασιστικών ομάδων» που είχε οργανώσει η κυβέρνηση Καραμανλή σύμφωνα με τη Δημοκρατική Αντίσταση Σπουδαστών (ΔΑΣ), στην οποία ανήκαν οι βασικοί εμπνευστές του συνθήματος «1-1-4».¹⁶ Το ζήτημα της κατάργησης των «ἐκτάκτων μέτρων» του Εμφυλίου και των διαχωριστικών γραμμών που είχαν καθιερωθεί, υπήρξε αίτημα που διατυπώθηκε στον κεντρικό χώρο πριν από την ίδρυση της Ενώσεως Κέντρου. Ύστερα απ' αυτήν, ο Πάνος Κόκκας ζήτησε ένα πρόγραμμα «ειρηνικής επανάστασης», το οποίο θα στόχευε στη δημιουργία εντίμου και αποτελεσματικού κράτους με διευρυμένο κοινωνικό ρόλο και δημιουργική οικονομική και δημοσιονομική πολιτική, σε συνδυασμό με δικαιότερη κατανομή του εθνικού εισοδήματος.¹⁷ Ας σημειωθεί ότι οι κριτικές παρεμβάσεις Ευρωπαίων δημοσιογράφων ή σημειονότων προσώπων εν γένει για την κατάσταση των πολιτικών ελευθεριών στην Ελλάδα (όπως του Eric Rouleau [Ερίκ Ρουλώ] της εφ. *Le Monde* ή του Arnold J. Toynbee [Άρνολντ Τόινμπι]) προκαλούσαν ανησυχία στον δεξιό Τύπο.¹⁸

Δημοκρατία έναντι οχλοκρατίας.

Η προσπάθεια των αξιών της «έθνικοφροσύνης»

Ο εχθρός δεν ορίζεται πλέον ως έξωθεν επέμβαση ή εισβολή, ως σλαβοκομμουνισμός αλλά ως Αριστερά, Κέντρο ή Κεντροαριστερά παρότι η μνήμη του πολεμικού αντικομμουνισμού της δεκαετίας του 1940 ανακαλείται. Η ανάκληση στη μνήμη των Δεκεμβριανών του 1944 υπηρετεί τη σύγκριση με το παρόν στη βάση της επικαλούμενης διάρκειας «του άγριου πάθους του έγκληματος» των κομμουνιστών.¹⁹ Η δεξιά παράταξη συσπειρώθηκε ως νικήτρια γύρω από την ιδεολογική πρόταση της «έθνικοφροσύνης». Υπό το πρίσμα αυτό μπορεί να αναγνωστεί η κατηγορία που απευθύνει η *Άκρόπολις* προς την Ένωση Κέντρου ότι υιοθέτησε το σύνθημα του κομμουνιστικού κόμματος περί των καταδικα-

σθέντων για τις «φρικαλεότητες» που διαπράχθηκαν «κατά τὸ Δεκεμβριανὸν κίνημα» ως πολιτικῶν κρατουμένων και ὄχι ως καταδίκων του κοινού ποινικού δικαίου, ὅπως ἦταν στην αντίληψη των εθνικοφρόνων (12 Μαΐου 1963).

Ἡ απειλή προέρχεται ἀπὸ τον εγχώριο κομμουνισμό, τον οποίον ενισχύουν οι δημαγωγικές-τυχοδιωκτικές μέθοδοι της Ενώσεως Κέντρου, ενός εθνικού κόμματος με «ἡμβλυμένον τὸ αἶσθημα περὶ τοῦ ἐκ τῶν κομμουνιστῶν κινδύνου» (εφ. *Καθημερινή*, 19 Οκτωβρίου 1963, στήλη: «Τὰ Καθημερινὰ»). Οι διαφορές της εθνικόφρονος Δεξιάς σε σχέση με το Κέντρο, ὅπως υποστήριζε ο Γρηγόρης Κασιμάτης, υπήρξαν διαφορές μεθόδων και ψυχολογίας ὄχι ουσίας, μιας και εκείνο «ἀνήγαγε τὸν ἐκβιασμόν σὲ πολιτικὸ δόγμα». Ἡ βία και ἡ νοθεία –εφεύρημα των κομμουνιστῶν– υπήρξε το ὄπλο με το οποίο ο «ἀχάριστος» Γεώργιος Παπανδρέου ἐπληξε τη δημοκρατία και κατέστησε το Κέντρο πουζαντισμό, κίνημα των δυσαρεστημένων και ἀρνηση της δημοκρατίας (εφ. *Ἀκρόπολις*, 1 Νοεμβρίου 1963). Ο διακηρυσσόμενος στόχος ἦταν για τη Δεξιά ἡ προάσπιση της τάξης, του μέτρου και του δημοκρατικού ἠθους ἐναντί της αναρχίας, του χάους που ἐπιδίωκαν να επιβάλλουν οι κεντρώοι με τις ἀπρεπείς μεθόδους ἀσκησης πολιτικής, την ἐπίθεση τρομοκρατίας και εκφοβισμού που εἶχαν εξαπολύσει (εφ. *Ἐθνικὸς Κήρυξ*, 23 Οκτωβρίου 1963). Ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος ως ἀρχηγός της ΕΡΕ στον προεκλογικό του λόγο στην Αθήνα στις 13 Φεβρουαρίου 1964 ἀποδέχτηκε ἀσμένως τον χαρακτηρισμὸ «Δεξιὰν» με την ἐννοια της ἀσυμβίβαστης διάθεσης προς τους «ἐχθροὺς τῆς Δημοκρατίας».

Ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος υποστηρίζοντας την ἀνάγκη διεξαγωγῆς ἐκλογῶν σε συμφωνία με τον Γεώργιο Παπανδρέου τον Δεκέμβριο 1966, συνάντησε την ἀντίθεση των περισσότερων στελεχῶν της ΕΡΕ. Στον χώρο του Τύπου, μόνον ἡ *Καθημερινή* υποστήριξε τη γραμμὴ Κανελλόπουλου, χαρακτηρίζοντας ως «μεγάλην ἐπιχείρησιν ὁμαλότητος» τον σχηματισμὸ της υπηρεσιακῆς κυβέρνησης Παρασκευόπουλου στις 22 Δεκεμβρίου 1966· μοναδικῆ της φιλοδοξία θα εἶχε τη γαλήνευση των πολιτικῶν παθῶν μακριὰ ἀπὸ κομματικές ἐπιρροές. Ὑπεράσπισε την πολιτικὴ του ἀρχηγού της ΕΡΕ, τοποθετώντας την σε μια συνέχεια, τουλάχιστον στο χρονικὸ πλαίσιο των τελευταίων 15 μηνῶν, ἀρνούμενη κάθε στοιχείο αἰφνιδιασμοῦ στην πράξη. Την αἰτιολογούσε πολιτικά στη βάση της ἀδυναμίας της κυβέρνησης Στεφανόπουλου να *αφοπλίσει τα πολιτικά πάθη*, παρ' ὅτι της ἀναγνώριζε την ἀποκατάσταση της ἐσωτερικῆς τάξης και την περιφρούρηση της νομισματικῆς σταθερότητας (25 Δεκεμβρίου 1966). Ἀντιτιθέμενες στο ἀναλογικὸ ἐκλογικὸ σύστημα²⁰ οι φιλοκαραμανλικές εφημερίδες ὑπαινίσσονται στα φύλλα της ἰδίας μέρας παραχωρήσεις ἀπὸ

την πλευρά της ΕΡΕ και προδιαγράφουν απαισιόδοξο το μέλλον της επομένης Βουλής και του πολιτικού βίου γενικότερα, εξαιτίας των ασταθών κυβερνήσεων συννεργασίας, της ρουσφετολογίας και των κωλυσιεργιών. Η πολιτική τους πρόταση συμπυκνώνεται στην επιστροφή του Κ. Καραμανλή. Η *Βραδυνή* άσκησε συστηματική κριτική στον Π. Κανελλόπουλο για χαλαρή στάση απέναντι στους «άναρχικούς» και τους «αλήτες» και για «έγερσιν φράγματος έναντιον του μεγάλου Απόντος», ενώ η *Ακρόπολις* επιχειρηματολογούσε σχετικά με την εξίσου χαλαρή στάση του στις εκδηλώσεις απείθειας της νεολαίας του κόμματος προς την πολιτική του. Η *Ημέρα*, που ενίσχυσε την φιλοκαραμανλική στάση στον Τύπο με την έκδοσή της τον Μάρτιο 1964, ανέστειλε την έκδοσή της για να διαφυλάξει, σύμφωνα με τον ισχυρισμό της, την ενότητα της παράταξης καθώς αδυνατούσε να συμπλεύσει με τη «γραμμήν Κανελλοπούλου» (1 Νοεμβρίου 1966). Η *Ημέρα* ανέλαβε να ανασκευάσει συστηματικά τα μείζονα επιχειρήματα των κεντρώων και της Αριστεράς, επιστρέφοντας τις κατηγορίες με τη χρήση του δικού τους πολιτικού λεξιλογίου· ο Γ. Παπανδρέου άσκησε «πολιτική βίας και νοθείας» και εισηγήθηκε στον αρχηγό της ΕΡΕ το 1961 «νεοφασιστικήν πρότασιν» περί διεξαγωγής εκλογών «μὲ τὸν χωροφύλακα καὶ τὸ πιστόλι στὸ χέρι» (29 Μαΐου 1966), χαρακτήρισε ως «ἐθνικὸν ἔγκλημα» την πολιτική Παπανδρέου στο Κυπριακό (14 Απριλίου 1966) και κατηγορήσε τον Παπανδρέου ότι οργάνωσε «χούντα» στο στράτευμα (22 Μαΐου 1964). Ας σημειωθεί ότι ο κεντρώος Τύπος, παράλληλα με τον αριστερό, δεν αναφέρονταν μόνον σε φασιστικές ή ναζιστικές οργανώσεις, όπως οι Ελπιδοφόροι Νέοι και η Ναζιστική Οργάνωσις Αθηνών (εφ. *Ἀθηναϊκή*, 9 και 22 Απριλίου 1963), αλλά είχαν κατηγορήσει πολλούς εντός της κυβέρνησης της ΕΡΕ και γύρω απ' αυτήν ως νοσταλγούς του «ἐγχωρίου καὶ ξένου φασισμού» (εφ. *Ἀθηναϊκή*, 19 Απριλίου 1963). Η μαρκεζινική *Ἑστία*, τέλος, μιλούσε για πλήρη δικαίωση του Ανεन्दότου και για τιμωρία της εθνικόφρονος παράταξης που ανέχθηκε ως αρχηγό της Δεξιάς (σε εισαγωγικά στο κείμενο) έναν αριστερό πολιτικό. Στις αρχές του 1967 οι δύο μεγάλες παρατάξεις έδειχναν να συνεννοούνται, γράφει ο Σπύρος Λιναρδάτος, αλλά οι αντιδράσεις των αδιαλλάκτων και από τις δύο πλευρές καθώς και οι ακρότητες διευκόλυναν τα σχέδια των συνωμοτών.²¹

Αν αναζητήσουμε εντούτοις το στοιχείο εκείνο που κάνει την ποιοτική διαφορά προς την κατεύθυνση της πολιτικής ομαλότητας ως απραγματοποίητου στόχου εντός της δημοκρατίας, δεν θα το βρούμε μόνον στη στάση των αδιαλλάκτων εθνικοφρόνων ή των αντιδημοκρατικών, αυτούς που ο Κανελλόπουλος αποκάλεσε «ἐξάλλους», εκείνους που φοβούνταν τις εκλογές και ονει-

ρεύονταν εκτροπές.²² Ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος ήταν εντός της λογικής του αντι-ολοκληρωτισμού, όταν προέτασσε την ελευθερία έναντι της δημοκρατίας (λόγος στην Αθήνα, Φεβρουάριος 1964) ή ο Κωνσταντίνος Τσάτσος βρισκόταν εντός της εμφυλιακής και μετεμφυλιακής λογικής των δύο δρόμων, όταν προσομοίαζε τις έξω από ηθικούς κανόνες μεθόδους του Ανένδοτου προς την κοσμοθεωρία των κομμουνιστών, τη χρήση κάθε μέσου προς εξόντωση των αντιπάλων· όταν διέκρινε δύο τύπους πολιτικού αγώνα, τον *δημοκρατικό* και τον *ανένδοτο*, ο οποίος χρησιμοποιούσε κάθε μέσο για την επίτευξη του σκοπού, μιμούμενος «τὸ πνεῦμα δημοκρατίας ἀνατολικοῦ τύπου» (εφ. *Ἀκρόπολις*, 24 Μαΐου 1966).

Η εξάρθρωση του «παπανδρεϊκού κράτους» και της «κομμουνιστοκρατίας» εντός της πολιτείας από την παιδεία μέχρι την τοπική αυτοδιοίκηση, διαμόρφωνε ως στόχος τη μείζονα προσδοκία της ΕΡΕ από την κυβέρνηση Στεφανόπουλου. Ο Κ.Δ. Γεωργούλης, πρώην γενικός γραμματέας του Υπουργείου Παιδείας, αποφεύγοντας να επιτεθεί κατά της αρχής της μεταρρύθμισης στην παιδεία, επισημαίνει ατασθαλίες για να υποστηρίξει ότι η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση της Ενώσεως Κέντρου υπηρετεί κομματικούς στόχους κατ' αναλογία προς τα ολοκληρωτικά καθεστώτα (3 Οκτωβρίου 1965).

Στο κύριο άρθρο της με τίτλο «Ἐθνικὴ κρίσις», η *Καθημερινή* (11 Ιουλίου 1965) θέτει ζήτημα άμυνας του έθνους και διασφάλισης της τάξης στο στράτευμα, και παράλληλα εκφράζει την άποψη ότι η

ἔκβασις τῆς κρίσεως θὰ ἐξαρτηθῇ ἀπὸ τὴν σύνεσιν καὶ τὴν πρωτοβουλίαν τῶν ἀνθρώπων ποὺ ἀγαποῦν αὐτὸν τὸν τόπον καὶ δὲν θὰ ἤθελαν νὰ τὸν ἰδοῦν ἐμπίπτοντα εἰς τὴν δίνην τῆς ἀναρχίας.

Σε επόμενο φύλλο (14 Ιουλίου 1965) η *Καθημερινή* αναφέρεται στην κατηγορία που απηύθυνε ο υπουργός Εθνικής Αμύνης Πέτρος Γαρουφαλιάς προς τον Γ. Παπανδρέου ότι προσπαθούσε να διαβρώσει τον Στρατό, παραδίδοντας τον στον κομματισμό, διευκολύνοντας τη διείσδυση του κομμουνισμού και ενθαρρύνοντας τους αξιωματικούς που συνέστησαν την «ἐπαναστατικὴν ὀργάνωσιν» ΑΣΠΙΔΑ. Στις συνθήκες της κρίσης του Ιουλίου του 1965 αναπαράγεται η λογική της διαίρεσης “έθνους” και “αντι-έθνους” σε μια συγκυρία κατά την οποία η Ένωση Κέντρου διεκδικούσε τη «γνήσιαν ἐκπροσώπησιν τοῦ Ἐθνους» και σύμφωνα με το μήνυμα που απηύθυνε ο Γ. Παπανδρέου προς τον ελληνικό λαό την πρώτη Ιανουαρίου του 1965, φιλοδοξούσε να καταστήσει τις ένοπλες δυνάμεις «φρουρὸ τοῦ Ἐθνους». Οι εφημερίδες της Δεξιάς έκαναν έκκληση στις

δημοκρατικές ευαισθησίες των παλαιών Φιλελευθέρων, των εθνικοφρόνων βουλευτών της Ενώσεως Κέντρου, των «ὀρθοδόξων κεντρώων» –σύμφωνα με την έκφραση του Κωνσταντίνου Τσάτσου (εφ. *Ἀκρόπολις*, 24 Μαΐου 1966).

Παρ' ότι η Δεξιά ομιλεί με ὀρους δημοκρατίας “δυτικού τύπου”, θεωρεί ότι είναι το *ἔθνος* που κατεξοχήν απειλείται. Οι ελληνο-χριστιανικές παραδόσεις αναφέρονται συχνά ως υπέρτερες καθ' ότι διαχρονικές και η χριστιανική πίστη σε συνάφεια με το *ἔθνος*: *εθνικό πρόβλημα* είναι ο ελλειμματικός εκκλησιασμός κατά την κυριακή αργία σύμφωνα με τον αρχιμανδρίτη Ιερώνυμο Ι. Κοτσώνη (εφ. *Καθημερινή*, 7 Ιουνίου 1964). Λίγο πριν από το πραξικόπημα, η επιστολή του Παπανδρέου προς τον Γαρουφαλιά χαρακτηρίζεται από την ίδια εφημερίδα ως «αὐθάδης καὶ προκλητικώτατη ἐκδήλωση ἐπαναστατικῆς διαθέσεως ἀπέναντι τοῦ σεβαστοτέρου θεσμοῦ τοῦ ἔθνους [ενν. Στρατοῦ]» (5 Μαρτίου 1967).

Η αντιδραστική ρητορική και το αντιδημοκρατικό επιχείρημα

Την περίοδο εκείνη διατυπώνεται μια αντιδημοκρατική και αντικοινοβουλευτική πρόταση και αρθρώνεται μια ρητορική της αντίδρασης, η οποία προετοιμάζει ιδεολογικά τη δικτατορία ως τη μόνη αποδεκτή λύση του πολιτικού προβλήματος. Ο Σάββας Κωνσταντόπουλος αποφαινεται έτσι στον *Ἐλεύθερο Κόσμο* ότι «ὅταν τίθεται ζήτημα ζωῆς ἢ θανάτου, παύουν νὰ ἰσχύουν οἱ ἠθικοὶ κανόνες καὶ τὰ συνταγματικὰ κείμενα. Τὸν λόγον ἔχει ἡ δύναμις». Την ἐκτακτὴ συνθήκη δημιουργεῖ κατὰ τὴ γνώμη τοῦ ἑνὰ κόμμα, ὅταν αποφασίζει νὰ ἀμφισβητήσει τὴν πολιτικὴ ὑπάρξη καὶ τὴν ἐλεύθερη δραστηριότητα στοὺς νομίμως δρώντας ἀντιπάλους τοῦ, παραβιάζοντας με τὸν τρόπο αὐτὸ τὸ Σύνταγμα. Δικαιώνεται ἐτσι ἡ προβολὴ ἀντίστασης ἀπὸ τοὺς «ἀμυνομένους» (Ιούλιος 1966). Με τὴν ἀρθρογραφία τοῦ στὴν *Ἀπογευματινὴ*, ὁ Κωνσταντόπουλος εἰσηγείται τὴν ἀποψη τῆς ἔλλειψης «ἠθικῆς εὐαισθησίας» στοὺς κόλπους ἐνὸς τμήματος τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ, που δὲν ἦταν ἄλλο ἀπὸ ἐκεῖνο που ἐπευφημοῦσε τὸν Γ. Παπανδρέου στὸν «ἠθικὸ ἐκτραχηλισμὸ» τοῦ (8 Ιανουαρίου 1965). Ελιτιστὴς στὴν πολιτικὴ τοῦ σκέψης, ὁ ἀρθρογράφος υποστήριζε ὅτι ἡ ἔλλειψη δημοκρατικῆς παιδείας καὶ δημοκρατικῶν παραδόσεων σε ἕναν λαό, ὠθοῦσε τοὺς ηγέτες καὶ τὰ κόμματα στὴν υιοθέτηση πολιτικῶν συμπεριφορῶν ἀσυμβίβαστων πρὸς τὴ δημοκρατία.

Στο βιβλίο του *Ὁ φόβος τῆς Δικτατορίας: τέσσερις διαλέξεις*, ὁ Κωνσταντόπουλος κάνει χρῆση τοῦ επιχειρήματος τοῦ ἐκφυλισμοῦ τῆς δημοκρατίας σε ὀλιγαρχία καὶ δεσποτισμὸ, ἀφοῦ οἱ κατέχοντες τὴν ἐξουσία με τὴ λαϊκὴ θέληση

έχουν τη ροπή να κάνουν κατάχρησή της. Βοναπαρτιστική διάθεση απέδωσε στην πολιτεία της Ενώσεως Κέντρου μετά τις εκλογές του 1964, ειδικότερα στην πρόθεση του αρχηγού της να αλώσει κομματικά το στράτευμα, τη δικαιοσύνη και τη διοίκηση, και να καλλιεργήσει στον λαό την ψυχολογία των άκρων (εφ. *Ελεύθερος Κόσμος*, 2 Φεβρουαρίου 1967). Η λογική του θύματος υπεισέρχεται στον εθνικόφρονα λόγο με την επίκληση της στοχοποίησης και της πολιτικής δίωξης των εθnikοφρόνων από τον Γ. Παπανδρέου και την «Άκρα Άριστερά». Ο φόβος επίσης –τον οποίο επικαλέστηκαν οι πολιτικοί τους αντίπαλοι ως πραγματικό αίσθημα των δημοκρατικών πολιτικών επί της ηγεμονίας της Δεξιάς– χρησιμοποιείται επίσης για να θυματοποιήσει τους εθνικόφρονες, τον πολιτικό εκμηδενισμό των οποίων επιδίωκε η Ένωσις Κέντρου. Οι αναπαραστάσεις της ιστορίας της παράταξης κατασκευάζονται με το υλικό των ηρώων και των μαρτύρων. Ο Κωνσταντόπουλος εξέφραζε την απογοήτευσή του, γιατί δεν υπήρχαν οργανώσεις της Δεξιάς ανάλογης μαζικότητας προς τους Λαμπράκηδες (εφ. *Ελεύθερος Κόσμος*, 2 Φεβρουαρίου 1966). Δεν είναι η πρώτη φορά που διατυπώνεται το συγκεκριμένο επιχείρημα του πολεμικού αντικομμουνισμού για την απουσία μιας εθνικής οργάνωσης της κοινωνίας, που θα παλέψει έστω και ισοδύναμα με την οργάνωση του ΚΚΕ.²³

Από την ίδια θεωρητική μήτρα του εκφυλισμού της δημοκρατίας πηγάζει και η πρόταση του περιοδικού *4η Αυγούστου* που ίδρυσε ο Κωνσταντίνος Πλεύρης το 1965, με τη διαφορά ότι αυτή εκβάλλει στη συγκρότηση μιας αντικοινοβουλευτικής, αντιδημοκρατικής και εθνικιστικής ιδεολογίας σε σαφή αντίστιξη προς εκείνη της εθnikοφροσύνης. Παρά τις αντινομίες που προέκυπταν από τη συνύπαρξη των αξιών της δημοκρατίας και της ελευθερίας με την αρχή της ασφάλειας και της επιτήρησης των εχθρών του έθνους και των συνοδοιπόρων τους, η ιδεολογία της εθnikοφροσύνης υπήρξε εν τέλει εκδοχή της ιδεολογίας του ελεύθερου κόσμου. Τα μέσα της δεκαετίας του 1960 αποτελούν μια κρίσιμη ιστορική στιγμή, γιατί συγκροτείται ένας πολιτικός χώρος, που παρά την εξωθεσμική του διάσταση και την περιορισμένη οικειοποίηση του συνολικού ιδεολογικού του λόγου από την κοινή γνώμη, ενθαρρύνει την κατάλυση της δημοκρατίας και τίθεται εκτός του σημασιολογικού πεδίου της εθnikοφροσύνης, με την ίδια λογική που οι πολέμιοι του ολοκληρωτισμού Αμερικανοί έθεταν τους εξτρεμιστές εκτός της δικής τους φιλελεύθερης παράδοσης. Μέσα από τον καταγγελτικό του κοινοβουλευτισμού και του δημοκρατικού ψεύδους λόγο και την αγοραία γλώσσα (ο Κ. Πλεύρης γράφει στο φύλλο της 15ης Ιανουαρίου 1966 για τα «άνθρωπάριά της Βουλής» και τα «ζωΰφια του δημοκρατικού

Τύπου») αντιπαραβάλλεται η *δημοκρατία* προς το *έθνος*, οι πολιτικοί προς το στράτευμα. Εξαιρείται ο σωτήριος ρόλος του Στρατού καθώς και αυτός του σώματος των Ελλήνων αξιωματικών, οι οποίοι ενθαρρύνονται να εξαντλήσουν την ανοχή τους προς την «κυριαρχία τῶν κακοποιῶν πολιτικῶν». Το *έθνος* περιμένει μια απάντηση, αποφαίνεται ο Κωνσταντῖνος Πλεύρης, διερμηνεύοντας τα αισθήματά του.

Ξέρω ὅτι δὲν εἶναι νὰ κάνῃ ὁ στρατὸς πολιτικὴ, ἀλλὰ τὸ ἔθνος ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ πολιτικοὺς μὲ στρατιωτικὴ συνείδησι ποὺ ὅπως οἱ στρατιωτικοὶ θὰ τοποθετήσουν τὴν Ἑλλάδα ὑπεράνω ὅλων [...] Ὡς πότε ὁ πολιτικὸς ἐκπесμὸς θέτει εἰς κίνδυνον τὴν ἱστορικὴν ἐξέλιξιν τοῦ Ἑθνους;²⁴

αναρωτιέται ο Ανδρέας Δενδρινός στην ομώνυμη της οργάνωσης έκδοση σε ένα άρθρο εναντίον της δημοκρατίας, στην κλασική αθηναϊκή της μορφή και τη σύγχρονη κοινοβουλευτική, την οποία θεωρεί άσκηση μικροπολιτικής και δημαγωγίας και χώρο εκδήλωσης παθῶν· σε ένα άρθρο όπου οι εκλογές χαρακτηρίζονταν ως το τελευταίο τερατώδες κληρονόμημα του 19ου αιώνα.

Απαξία προς τη δημοκρατία, τα κόμματα και τις εκλογές εκφράζεται και στο έντυπο που κυκλοφορεί την ίδια περίοδο, τον Απρίλιο 1965 συγκεκριμένα, υπό τον τίτλο *Νέα Δημοκρατία*, ως μηνιαίο πολιτικο-ιδεολογικό όργανο της Ενώσεως της Νέας Ελληνικής Δημοκρατίας (ΕΝΕΔ). Αιτία του κακού η ανάξια ηγεσία του Ελληνισμού και ο βαθύτατα διεφθαρμένος πολιτικός κόσμος, ενώ «τὸ μεταπολεμικὸ ἑλληνικὸ καθεστῶς» συνιστά το μεγάλο πρόβλημα που ζητά επιτακτικά οριστική λύση, εξαιτίας της αναζωογόνησης του κομμουνισμού, των φοβερῶν παθῶν και των καταστρεπτικῶν ξενικῶν επεμβάσεων. Εμφανιζόμενη ως προερχόμενη από τη μήτρα του αντικομμουνισμού, των φιλελεύθερων αξιών και των εθνικά σκεπτόμενων Ελλήνων, η *Νέα Δημοκρατία* αυτοχαρακτηρίζεται επίσης ως αντικαπιταλιστικό κίνημα που εκπροσωπεί τους βιολογικά και πολιτικά νέους, εκείνους που είναι ζωντανοί και αποφασισμένοι, δίχως αρχηγούς και ιεραρχίες. Το επιχείρημα της αντιδραστικής ρητορικής ότι η δημοκρατία εκτρέπεται ως εκ φύσεως σε δικτατορία διατυπώνεται και σε άλλα έντυπα του εμφανιζόμενου σε εκείνη την συγκυρία χώρου της άκρας Δεξιάς. Στο βιβλίο *Ἡ Δημοκρατία Νοσεῖ*, ανατύπωση από το περιοδικό *Ὁ Ἀγὼν μας* (Μάρτιος 1961), ο πρώην βουλευτής της ΕΡΕ Νικόλαος Ε. Φαρμάκης ισχυρίζεται ότι η «ἀπόλυτος δημοκρατία φέρει ἐν ἑαυτῇ τὸ σπέρμα τοῦ ἀφανισμοῦ της» και επικαλεῖται προς επίρρωση του ισχυρισμοῦ την περίπτωση του Χίτλερ που ἀνέτρεψε τη δημοκρατία διὰ της δημοκρατίας. Το 1965 είναι η χρονιά που

κυκλοφορεί ο *Αντιδημοκράτης* του Κώστα Πλεύρη που επανεκδόθηκε το 1987 από τις εκδόσεις «Νέα Θέσις».²⁵

Στο τέλος της πολεμικής δεκαετίας και έως το 1952 οι διάφορες τάσεις της Δεξιάς έχουν ενοποιηθεί στην Ελλάδα, όταν ο Έλληνας εθνικιστής και ο εθνικόφρων συναντήθηκαν στη διττή ταυτότητα του δεξιού. Λίγο πριν από την κατάλυση της δημοκρατίας, η δεξιά παράταξη διασπάστηκε στην εθνικόφρονα και στην εξτρεμιστική της τάση, σε μια συγκυρία ισχυροποίησης του νεοφασισμού στην Ιταλία και τη Γερμανία. Η τάση αυτή στηρίχθηκε στην ιδέα του εθνικισμού, που προσέλαβε τον χαρακτήρα μιας πολεμικής ιδεολογίας στις συνθήκες καταγγελίας της κομματοκρατίας αλλά και της αδυναμίας της κλασικής Δεξιάς να θεωρητικοποιήσει ένα μοντέλο φιλελεύθερης δημοκρατίας, μια πρόταση εξουσίας που θα υπερέβαινε τις εσωτερικές αντιθέσεις. Ας σημειωθεί τέλος ότι παρότι το Κόμμα της 4ης Αυγούστου αυτοπροσδιορίστηκε ως ο κληρονόμος του μεταξισμού, η ιδέα του εθνικισμού ως «κατ' έξοχην λαϊκού κινήματος» αρθρώθηκε μόνον στα μέσα της δεκαετίας του 1940.¹⁶

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. σχετικά Π. Κονδύλης, *Συντηρητισμός. Ιστορικό περιεχόμενο και παρακμή* (μτφρ. Λ. Αναγνώστου, Ρέθυμνο 2015), 585.
2. Βλ. σχετικά Στρ. Δορδανάς, «Παρακρατικές οργανώσεις και Ακροδεξιά: από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο στην Ελλάδα της κρίσης», *Αρχαιοτάξιο* (16 Νοέμβριος 2014), 40-41.
3. Εφ. Καθημερινή, 7 και 10 Ιουλίου 1965· Δ.Ι. Παπαδημητρίου, *Από το λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων. Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967* (Αθήνα 2006), 260-261.
4. Σ. Ριζάς, *Η ελληνική πολιτική μετά τον Εμφύλιο Πόλεμο: Κοινοβουλευτισμός και Δικτατορία* (Αθήνα 2008), 264-268.
5. Βλ. Στ.Δ. Στεφάνου – Ζ.Χ. Συνοδινός (επιμ. - σύνταξη), *Τα Αρχεία της ΕΜΙΑΝ. Γενικό Ευρετήριο* (Αθήνα 2010), 26.
6. Αιμ. Χουρμούζιος, *Έργα*, τ. Α΄: *Η Περιπέτεια μιας γενεάς. Κοινωνικοπολιτικά δοκίμια* (εισ. Κ.Ε. Τσιρόπουλος, Αθήνα 1976), 80-85.
7. Α. Καραντώνης, «Για τον Κώστα Ε. Τσιρόπουλο [= ΠαραΚείμενα 4, Αθήνα 1995], 37. Για τον Καραντώνη, βλ. επίσης Α. Δαβαλάς, *Η συγκρότηση της δεξιάς ιδεολογίας στη μεταπολεμική Ελλάδα (1944-1981). Μια θεσμική προσέγγιση* (Αθήνα 2008), 233.
8. Για την καταγγελτική ρητορική της Ενώσεως Κέντρου και τις προτάσεις δυσπιστίας της Ενώσεως Κέντρου και της ΕΔΑ κατά το διάστημα μεταξύ 1962 και 1963, βλ. Θ.Γ. Ξηρός, *Κηδεμονευόμενος και προκρούστειος κοινοβουλευτισμός. Από το Σύνταγμα του 1952 στη δικτατορία των συνταγματαρχών* (Αθήνα 2008), 186-190.
9. Η. Τσιριμώκος, «Η έθνική δοκιμασία», *Η Πολιτική* 3-4 (13-14) (1963), 81-85.
10. Η. Νικολακόπουλος (εισ.), *Ηλίας Ηλιού. Η κρίση εξουσίας του 1965 [= Τετράδια Κοινοβουλευτικού Λόγου, σειρά Ι, 8, Αθήνα 2010], 12-15· Θ. Βερέμης – Γ. Κολιόπουλος, *Ελλάς. Η σύγχρονη συνέχεια από το 1821 μέχρι σήμερα* (Αθήνα 2006), 413.*
11. Ριζάς (σημ. 4), 395.
12. Ριζάς (σημ. 4), 395.
13. Νικολακόπουλος (σημ. 10), 15-16.
14. Ι.Δ. Στεφανίδης, *Εν ονόματι του έθνους. Πολιτική κουλτούρα, αλυτρωτισμός και αντιαμερικανισμός στη μεταπολεμική Ελλάδα, 1945-1967* (Θεσσαλονίκη 2010).
15. Τσιριμώκος (σημ. 9), 107-110.
16. Ι. Παπαθανασίου (συν. Π. Ιορδανίδου, Α. Κάπολα, Τ. Σακελλαρόπουλου, Α. Χριστοδούλου), *Η Νεολαία Λαμπράκη τη δεκαετία του 1960. Αρχειακές τεκμηριώσεις και αυτοβιογραφικές καταθέσεις* (Αθήνα 2008), 65.
17. Βλ. σχετικά Ευ. Χατζηβασιλείου, *Ελληνικός φιλελευθερισμός. Το ριζοσπαστικό ρεύμα, 1932-1979* (Αθήνα 2010), 404.

18. Βλ. ενδεικτικά *Η Καθημερινή*, 4 Σεπτεμβρίου 1965 (πρωτοσέλιδο άρθρο με τίτλο: «Ο κ. Π. Πιπινέλης αντικρούει τὸν ἱστορικὸν κ. Α. Τούνμπερ δια τὴν κρίσιν εἰς τὴν Ἑλλάδα. Τὸ ἑλληνικὸν πρόβλημα συνδέεται μὲ κομμουνιστικὴν συνωμοσίαν»).

19. Βλ. σχετικά *21ος Αἰὼν, Μηνιαία Φοιτητικὴ Επιστημονικὴ Επιθεώρησις*, αρ. φ. 9-10 (Αθήνα 1961), 14, 32 (ἄρθρο του Ι. Χρυσικόπουλου, «Ὁ Μύθος τῆς Λήθης. Γιὰ νὰ μὴν ξαναγίνουν τὰ Δεκεμβριανά!»).

20. Για τὴ συμφωνία καθιέρωσης νέου εκλογικοῦ συστήματος καὶ τὴς ἀντιδράσεις που προκάλεσε στο ἐσωτερικὸ των δύο κομμάτων τὸ μνημόνιο μεταξύ των δύο ἀρχηγών, βλ. Ξηρός (σημ. 8), 468-473.

21. Σπ. Λιναρδάτος, *Πολιτικοὶ & Πολιτικὴ. 70 Χρόνια Αναμνήσεις – Αγώνες – Ντοκουμέντα* (Αθήνα 1999), 254.

22. Π. Κανελλόπουλος, *Πὼς ἐφθάσαμεν στὴν 21η Ἀπριλίου 1967. 1940-1944. Εθνικὴ Ἀντίσταση. Ἱστορικὰ Δοκίμια* (Αθήνα 1997), 128.

23. Βλ. σχετικά ΕΛΙΑ, Ἀρχεῖο Δημητράτου («Ἡ Νομιμοποίησις τοῦ ΚΚΕ», 8 Ἰανουαρίου 1957).

24. *4η Αυγούστου*, 15 Ἰανουαρίου 1966.

25. Για τὸ κληροδότημα του Κόμματος 4ης Αυγούστου στὴ σύγχρονη ἀκρὰ Δεξιὰ, βλ. Δ. Ψαρράς, «Ὁ Κωνσταντῖνος Πλεύρης καὶ τὸ Κόμμα 4ης Αυγούστου», *Ἀρχαιοτάξις* 14 (Νοέμβριος 2014), 47-68.

26. Βλ. Δ.Σ. Βεζανής, «Ἐθνικισμὸς», φυλλάδια *Εθνικιστικοῦ Συνδέσμου* 3 (1945), 4.

